

Т. Ф. Семашко,

Маріупольський державний університет, м. Маріуполь

НАЦІОНАЛЬНИЙ СТЕРЕОТИП – ПОСЕРЕДНИК МІЖ СПРИЙНЯТТЯМ, МИСЛЕННЯМ, МОВОЮ ТА КУЛЬТУРОЮ

Пропонована стаття присвячена дослідженню понятійно-ціннісної структури етностереотипів на предмет їх вербалізації в сучасному мовному просторі. Особлива увага автора до національно-культурного стереотипу як явища думки, мови, культури і комунікації.

Ключові слова: мовна картина світу, мовна реалізація, стереотип, стереотипні знання, етнічний стереотип, етнічна обумовленість.

Предлагаемая статья посвящена исследованию понятийно-ценностной структуры этностереотипов на предмет их вербализации в современном языковом пространстве. Особое внимание автора национально-культурному стереотипу как явлению мысли, языка, культуры и коммуникации.

Ключевые слова: языковая картина мира, речевая реализация, стереотип, стереотипные знания, этнический стереотип, этническая обусловленность.

The proposed article is devoted to conceptual-value structure ethnic stereotypes for their verbalization in modern language. Particular attention of the author of the national cultural stereotype as a phenomenon of thought, language, culture and communication.

Key words: linguistic worldview, speech implementation, stereotype, stereotypical knowledge, ethnic stereotype, ethnic conditioning.

Кожний етнос має свої власні уявлення про навколишній світ, про представників іншої культури. Особистість сприймає і відтворює світ у формі прийнятних у своїй етнокulturі норм, розуміння яких відбувається у процесі комунікації з іншими носіями національної мови. Належність до конкретної культури визначається саме наявністю базового стереотипного ядра знань, повторюваного в процесі соціалізації особистості в конкретному суспільстві. Виховання, освіта, громадська думка, засоби масової інформації – ось ті канали, через які індивід засвоює суспільні норми і цінності, долучається до елементів своєї культури і формує уявлення про інші етноси.

У кожному суспільстві виникають стереотипні уявлення – як щодо самих себе, щодо поведінки та традицій у межах свого культурного простору, так і відносно представників іншого мовного та культурного простору [12, с. 64]. В онтогенезі стереотип може присвоюватися індивідом без урахування історичного контексту і незалежно від реального досвіду особистісного спілкування з представниками того чи іншого етносу. Дослідження показують, що в ранньому дитинстві дитина ще вільна від будь-яких стереотипних уявлень, але вже в молодшому шкільному віці стереотипи починають активно засвоюватися і використовуватися дітьми, значно випереджаючи формування власних уявлень про етнічні групи.

Схильність людини до стереотипів пов'язана з природним прагненням узагальнити, категоризувати свій життєвий досвід і, як наслідок, сформувати певне ставлення до явищ дійсності. Сформовані уявлення включають не тільки безпосередній досвід людини, а й помилкові враження, набуті в процесі виховання та ретрансляції етнічної культури. Стереотип являє собою певний первинний фіксатор образу групи, що обумовлює відому йому схематичність, далеку від повноцінного уявлення. Як наслідок – з'являються схеми, покликані допомогти людині в межах мінімального часового відрізка зареєструвати найбільш незвичні, екзотичні і яскраві риси (за принципом «економії зусиль»), разом із тим породжуючи ірраціональне знання про інших.

Проблема дослідження схематизовано-типізованого знання, яке визначається як стереотипне, залишається актуальною в результаті фокусування сучасної лінгвістики на антропофакторі, який визначає характер знання, його вербалізацію і форму мовної реалізації. **Аналіз останніх досліджень і публікацій** [1; 2; 3; 4; 5; 6; 10; 14; 16] свідчить про посилений інтерес лінгвістів до відповідної проблеми, що обумовлює теоретико-методологічні засади дослідження і детермінує **актуальність** пропонованої розвідки. **Метою** якої є аналіз понятійно-ціннісної структури етностереотипів на предмет їх вербалізації в сучасному мовному просторі, що дозволить з'ясувати їх сутність, як явища сприйняття, мислення, мови та культури.

Наукове осмислення поняття «стереотип» бере свій початок від робіт американського психолога У. Ліппмана, який запозичив термін «стереотип» із сфери книгодрукування і уперше використав його з позиції соціальної психології (1922 р.), аналізуючи вплив наявних знань про предмет на його сприйняття та оцінку при безпосередньому контакті. У. Ліппман порівнював процес виникнення стереотипів з виготовленням типографських друкарських форм, матриць, які дозволяють здійснювати масове тиражування без необхідності щоразу заново робити набір. У цьому сенсі спочатку змінна структура стає незмінною. Таке метафоричне перенесення зі світу техніки у сферу людського сприйняття і мислення дозволило У. Ліппману яскраво і образно уявити закономірності стереотипного мислення.

Учений зробив спробу визначити місце і роль стереотипів у системі суспільної думки, запропонувавши нове розуміння відповідного поняття: стереотипи – це «впорядковані, детерміновані культурою «картинки світу» в голові людини, які заощаджують зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів і захищають її цінності, позиції і права» [11, с. 107]. «Системи стереотипів можуть бути підвалинами нашої особистої традиції, захисниками нашого становища в суспільстві. Вони являють собою організовану, більш або менш ґрунтовну картину світу, в яку вписуються наші звички, смаки, уподобання, можливості, надії та зручності.

Можливо, вони не пропонують цілком повну картину світу, натомість, складають можливу картину світу, звичну для нас...» [11, с. 71]. Значним у цьому визначенні є положення про те, що стереотипи складають «можливу картину світу», яка не претендує на універсальність.

Розробляючи концепцію стереотипу, У. Ліппман визначив важливу особливість цього поняття – орієнтацію на певний ідеальний образ світу, сформований у свідомості представників певної суспільної групи, а також здатність відповідати суспільним очікуванням. Таке трактування стереотипу зробило переворот у соціології, а потім і в етнології, психології, філософії, літературознавстві і, зрештою, – в лінгвістиці.

У сучасному мовознавстві під стереотипом узагальнено розуміють «уявлення про предмет, сформоване в певному суспільному досвіді, яке визначає, чим є предмет, який він має вигляд, як функціонує, як його трактує людина тощо, а також уявлення, зафіксовані в мові, доступні через неї, що належать до загальних знань про світ» [13, с. 11].

Стереотип входить до структури ментально-лінгвального комплексу і репрезентує національні уявлення комунікантів; він не може функціонувати як одиничний феномен, оскільки стереотипи поліфонічні й діють як збірний образ. Стереотип виступає як універсальна поведінкова модель з детермінованим вибором тактики. На основі положення, що за мовними одиницями знаходяться стереотипи та асоціації, можна зрозуміти дію певних культурно-зумовлених уявлень. Під час соціалізації особа отримує певну «систему координат» з національно забарвленими векторами простору та часу [5, с. 11].

Результати світосприйняття представників різних культур і народів знаходять безпосередній вияв у етнічних (національних, культурних) стереотипах – одній із форм соціального стереотипу. «Стереотип етнічний – схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника. Незважаючи на те, що такий образ має досить поверхневий характер і фіксує в собі іноді несуттєві риси етносу чи етнічної групи, він надзвичайно стійкий, консервативний і важко піддається найменшим змінам під впливом раціональної інформації» [9]. Етнічні стереотипи є невід'ємною частиною суспільної свідомості та самосвідомості представників етносу, проявляються в умовах контакту з представниками інших етносів і виконують захисну функцію щодо своєрідності духовної культури [1, с. 36].

Сучасна лінгвістична наука національний стереотип розглядає як «стандартне уявлення, властиве багатьом людям, які формують той чи інший етнос, про людей, що входять в інший або власний етнос» [10, с. 450]. На думку В. А. Маслової, етнокультурні стереотипи – це узагальнені уявлення про типові риси, які характеризують будь-який етнос. Дослідниця зазначає, що середовище сприймає етнокультурні стереотипи як зразки, яким потрібно відповідати. Саме тому стереотипи сильно впливають на людей, стимулюючи в них формування таких рис характеру, які знаходять своє відображення в стереотипі [12, с. 108].

Е. А. Некрасова етнічний стереотип визначає як «лінгвокультурну модель, поширену в певному лінгвокультурному середовищі, яка фіксує уявлення відповідного середовища про ту чи іншу націю, і яка дозволяє апелювати цими уявленнями в дискурсі. Стереотипи, як лінгвокультурні моделі, наявні у свідомості представників будь-яких лінгвокультур у вигляді певним чином структурованих фонових знань незалежно від того, усвідомлює це індивід чи ні» [14, с. 10]. Очевидно, що етнічні стереотипи є частиною мовної свідомості. Вони необхідні для пізнання дійсності, оскільки спрощують цей процес і дозволяють швидко кваліфікувати певний об'єкт. Національно-культурні стереотипи завжди емоційно заряджені, що може як допомогти, так і перешкодити подальшому, більш адекватному, сприйняттю об'єкта чи ситуації.

О. В. Потапова вводить поняття «мовний етнічний стереотип», визначаючи його як «вербально виражене узагальнення образів представників конкретних етнічних спільнот» [16, с. 20]. Мовні етностереотипи передбачають семантичну стереотипізацію, яка допомагає зменшити кількість семантичних значень фраз, лексем, що значною мірою полегшує комуніканту вибір більш точних засобів для передачі потрібної інформації, а реципієнту – сприйняття цієї інформації. При цьому необхідно враховувати, що стереотип – це не тільки ментальний образ, але і його вербальна оболонка; стереотипи так чи інакше знаходять вираження в етнічній мові, у її лексиці, в паремійному фонді та в інших продуктах усної народної творчості. Вербалізуючись, етнічні стереотипи експліцитно й імпліцитно відображають свою специфіку у вигляді конотативної оцінки. При цьому метою представлено в мові стереотипного сприйняття зазвичай стає аксіологічне негативне «чуже», що дистанціюється від позитивності «свого».

На нашу думку, етнокультурний стереотип – це не просто оцінний образ «чужого», що знайшов фіксацію в мові, а значущий концепт, який є обов'язковим елементом картини світу. Відповідно, «для розуміння етнічного стереотипу важливою є не тільки мовна компетенція («етнічне» значення слова), а й прагматична комунікативна компетенція (знання про світ, про дійсність)» [3, с. 8]. Виконуючи у мовному просторі структуротворчу і етнодиференційну функції, етнічні стереотипи надзвичайно важливі для самосвідомості і саморозуміння етносу (уявлення про «свій» і «чужий» народ, «свою» і «чужу» релігію, обряди, системи цінностей тощо). Науковці зазначають, що саме етнічні стереотипи становлять основний зміст етнічної ідентичності як когнітивно-мотиваційного ядра етнічної самосвідомості, оскільки є базою світовідчуття і сприйняття навколишнього світу етнічною спільнотою [7, с. 12].

Формуванню етнічних стереотипів сприяють як особистий досвід, так і загальноетнічні уявлення. Проте, найперше, стереотипи щодо певної етнічної спільноти детерміновані дією соціально-історичних та етнокультурних чинників. Оскільки стереотипи формуються в рамках певної культури, вона визначає їх розвиток і накладає на них свій особливий відбиток. Найперше тому, що культура – це сукупність цінностей і норм, які притаманні соціальній групі, спільноті, народу чи нації. Як сукупність цінностей певної нації культура знаходить своє відображення в стереотипних уявленнях, що характеризують певну національну спільноту.

Знання національно-культурних стереотипів дозволяє прогнозувати дії і реакції індивідів, що належать певній нації, спрощує процес міжкультурної комунікації. Стереотипи вбудовані в нашу систему цінностей і є її складовою, забезпечуючи своєрідний захист наших позицій у суспільстві. Уміння правильно оцінити комунікативну ситуацію є важливим компонентом успішного міжкультурного діалогу. Фактично етнічні стереотипи є груповими уявленнями, які виникають на основі суспільної думки однієї етнічної групи про найяскравіші характеристики іншої етнічної групи.

Різниця способів відображення дійсності в різних культурах обумовлена багатьма екологічними, психологічними, соціальними, культурно-історичними факторами, які в сукупності формують умови, визначають потреби і цілі, що диктують появу певних стереотипів, які є складовою тієї частини системи психологічних знань про світ, яка відображає відмінності між народами» [17, с. 239].

Важливо зазначити, що багатющий матеріал для вивчення процесу формування етнічної самосвідомості народу і, як наслідок, етнічних стереотипів дає вивчення національної мови. «Мова є воістину сховищем історичного досвіду народу в більшій мірі, ніж будь-яка інша сфера культури» [15, с. 43]. Кожна національна мова не тільки відображає, а й формує національний характер, формує свого носія. Окремі риси національного характеру можуть змінюватися під впливом соціально-історичних факторів, однак ряд рис відрізняються високим ступенем стійкості і передаються з покоління в покоління.

За відношенням до змісту етнічний стереотип можна розглядати як фрагмент концептуальної картини світу, який є національно-культурно обумовленим уявленням про предмет або ситуацію. У свідомості людини стереотип зберігається у вигляді фрейм-структури. Когнітивна лінгвістика та етнолінгвістика тлумачать стереотип виключно як ментальне явище, яке корелює з картиною світу [6, с. 83-84]. Культурні стереотипи постають знаковою формою відображення реальності; використовують різний за обсягом знаковий матеріал, репрезентуючи певні моделі уявлення про світ.

Слід зазначити, що етнічна картина світу є однією із можливих варіантів бачення світу, і усвідомлюється представниками етносу як природня і єдино можлива. «Її сенс полягає в невід'ємності від реальної дійсності як такої. Носії культури ніколи не сприймають і не можуть сприймати національну картину світу як специфічну, культурно-обумовлену версію дійсності. Для них вона тотожна самому світові» [8, с.102]. При цьому етнічна картина світу не є незмінною. Вона варіюється з плином часу у зв'язку зі зміною цінностей етносу, викликаної змінами в історичній, економічній, політичній ситуаціях на певному етапі розвитку. Разом із тим цілісність етнічної картини світу забезпечує система етнічних констант, яка, як уже згадувалося, залишається незмінною. Змінюється лише конкретне наповнення несвідомих образів під впливом переоцінки цінностей, сама ж система констант через свою абстрактність є невразливою.

Отже, етностереотипи притаманні свідомості й мові представників кожної нації, входять у структуру ментально-лінгвального комплексу та відображають національні уявлення комунікантів. Оскільки етнічні стереотипи, насамперед, утворення культури, вони природні й неминучі доти, доки існуюватимуть народи і етнічні групи. Висока аксіологічність етностереотипів, їх приналежність до найдавніших світоглядних основ культури забезпечує їм помітне місце у системі національної мови, яка є об'єктивним показником національного характеру. Етностереотипи осмислюються як важливі інструменти пізнавального процесу, забезпечують одне з основних прагнень людини в будь-якій його діяльності, а саме: прагнення до стандартизації, ємності, високого узагальнення; вони – ланка, яка поєднує сприйняття, мислення, мову та культуру.

Література:

1. Байбурин А. К. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура / А. К. Байбурин // Советская этнография. – М. : Наука, 1985. – № 2. – С. 36-45.
2. Бартминский Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике [пер. с польск.] / Е. Бартминский. – М. : Индрик, 2005. – 528 с.
3. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян : автореф. дис... докт. филол. наук : 10.02.02 / О. В. Белова. – М., 2006. – 28 с.
4. Белова А. Д. Лексическая семантика и межкультурные стереотипы / А. Д. Белова // Языковые и концептуальные картины мира : сб. науч. трудов. – М., 2002. – Вып. 7. – С. 43-54.
5. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04 / Н. Б. Годзь; Харківський нац. ун-т. ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 16 с.
6. Голикова Т. А. Стереотип как этнически и культурологически обусловленный компонент менталитета / Т. А. Голикова // Мир языка и межкультурная коммуникация : материалы междунар. науч.-практ. конф., (16-17 мая 2001 г.). – Барнаул : Изд-во БГПУ, 2001. – Ч. 1. – С. 80-87.
7. Горбунова М. Ю. Языковое выражение этнической и гендерной предвзятости в английском и русском языках : лингвопрагматический аспект : дис ... канд. филол. наук : 10.02.02 / М. Ю. Горбунова. – Краснодар, 2008. – 174 с.
8. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер. – Спб. : Петрополис, 1997. – 850 с.
9. Клищенко Т. Етнічний довідник : поняття та терміни [Електронний ресурс] / Тетяна Клищенко. – Режим доступу : <http://www.socd.univ.kiev.ua/fulltext.html>. – (15.03.04). – Назва з екрану.
10. Крысин Л. П. Этностереотипы в современном языковом сознании : к постановке проблемы / Л. П. Крысин // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 542 с.
11. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

12. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
13. Маслова В. А. Языковая картина мира и культура / В. А. Маслова // Когнитивная лингвистика конца XX века : материалы Международной научной конференции. – Минск : Изд-во МГЛУ, 1997. – Ч. 1. – С. 59-64.
14. Некрасова А. Е. Дискурсивный анализ высказываний, отражающих стереотипы взаимовосприятия англичан и французов (на материале качественной британской и французской прессы) : автореф. дис ... канд. филол. наук : 10.02.02 / А. Е. Некрасова. – М., 2009. – 28 с.
15. Поршнев Б. Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Б. Ф. Поршнев. – М., 1973. – 267 с.
16. Потапова А. В. Языковые этнические стереотипы и их представление в белорусской, русской и польской лексикографии XIX века : дис... канд. филол. наук : 10.02.02 / А. В. Потапова. – Минск, 2005. – 151с.
17. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология / А. П. Садохин, Т. Г. Грушевицкая. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 304 с.